

ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ: «ЧЕТВЕРТИЙ ЕЛЕМЕНТ» ДЖ. ФАУЛЗА

Галина Балута

Анотація. У статті зроблено спробу проаналізувати структурну модель ідентичності на матеріалі філософських есеїв сучасного британського мислителя Дж. Фаулза, який переглядає традиційну фрейдистську модель психічного, додає нову конструкцію — категорію *немо*. *Немо* трактується як анти-его, під впливом якого формується псевдоідентичність — форма психічного захисту: «втеча від свободи». Свобода як екзистенційний вимір ідентичності аналізується в контексті розгляду категорії Ніцше. Недоліком концепції Фрейда є її спрощеність, оскільки в ній відсутній екзистенційний фундамент. Також здійснюється огляд історії питання, різних варіантів означення ідентичності, сучасних філософських напрямів, серед яких методологія феноменологічної й екзистенціальної парадигм, використана в дослідженні. З. Фрейд розглядає его своєрідним стрижнем, навколо якого формується особистість (її ідентичність); «Я» забезпечує безперервність і послідовність поведінки індивіда на основі його біологічного та психологічного досвіду. З. Фрейд трактував поняття «Я» функціонально: як його базова функція мислиться функція захисту, її різні форми, прояви. «Я» також може бути зосередженням тривоги внаслідок зовнішніх викликів, тиску несвідомого та страху совісті. Психоаналітична модель ідентичності є амбівалентною, трактується як інфантильне его — результат внутрішнього конфлікту: впливу лібідо та системи заборон Над-Я. Водночас здатність до продуктивного вирішення внутрішніх конфліктів є неоднаковою. Опір *немо* продукує демонстративні аспекти особистості — нарцистичне его. Нарцисизм, конформізм — патологічне вирішення конфлікту — у психоаналізі є наближенням до концепту «втечі від *немо*» у філософії Дж. Фаулза. «Там, де було Воно, повинно постати “Я”» — психоаналітична максима, яка скеровує зусилля аналітика в русло конституювання здорової ідентичності, не ослабленої внутрішніми конфліктами. Психоаналітичний інтерпретації его протиставляється екзистенційне трактування, що виходить із трансцендентальних передумов ідентичності, розуміння її складної динамічної природи. Тому втрата ідентичності є наслідком її соціокультурного поглинання, «соціального розчинення», деструктивності, у чому відшукуються аналогії з поширеною доктриною «втечі від свободи» Е. Фрома — синтезу елементів психоаналітичної традиції й екзистенційних мотивів.

Ключові слова: ідентичність, псевдоідентичність, его, немо, нарцисизм, конформізм, свобода.

**ON THE PROBLEM OF IDENTITY:
THE “FOURTH ELEMENT” OF J. FOWLES**

Abstract. The article attempts to analyze the structural model of identity on the material of the philosophical essays of the modern British thinker and philosopher J. Fowles, who reconsiders the traditional Freudian concept of mind and includes a new construct in it — the category of Nemo. Nemo is interpreted as the anti-ego, under the influence of which a pseudo-identity is formed, and that is a form of psychological protection: the escape from freedom. Freedom as an existential dimension of identity is analyzed in the context of the category of nothingness. The disadvantage of Freud’s concept is its simplicity, as it lacks an existential basis. It also reviews the history of the issue, different options for defining identity, modern philosophical trends, including the methodology of phenomenological and existential paradigms used in the study. Freud considers the ego as a kind of core around which the personality is formed; “I” provides continuity and consistency of individual behavior based on his biological and psychological experience. S. Freud interpreted the concept of “I” functionally: as its basic function is thought the function of protection, its various forms, and manifestations. The “I” can also be a concentration of anxiety due to external challenges, pressure from the unconscious, and fear of conscience. The psychoanalytic model of identity is ambivalent, interpreted as an infantile ego — the result of internal conflict: the influence of libido and the system of prohibitions of the Over-Self. At the same time, the ability to productively resolve internal conflicts is different. Nemo’s resistance produces demonstrative aspects of personality — the narcissistic ego. Narcissism, conformism — a pathological solution to the conflict — in psychoanalysis is close to the concept of “escape from Nemo” in the philosophy of J. Fowles. Where it was, the “I” must appear, a psychoanalytic maxim that directs the analyst’s efforts in the direction of constituting a healthy identity that is not weakened by internal conflicts. A psychoanalytic interpretation of ego is opposed by existential interpretation, based on the transcendental preconditions of identity, understanding of its complex dynamic nature. Thus, the loss of identity is a consequence of its socio-cultural absorption, “social dissolution”, destructiveness in which analogies are found with the common doctrine of “escape from freedom” by E. Fromm — a synthesis of elements of psychoanalytic tradition and existential motives.

Keywords: identity, pseudo-identity, ego, nemo, narcissism, conformism, freedom.

Проблема ідентичності є класичною проблемою, що тривалий час зберігається як провідний антропологічний лейтмотив. У наш час евристичний потенціал проблеми, її різні грані зберігаються і постають як актуальні в теорії свідомості та практично орієнтованих дискурсах. Також існує проблема означення ідентичності, вирішувана у провідних дослідницьких традиціях. Одними з перших, хто підійшли до розгляду проблеми як окремої, були Дж. Локк, Дж. Батлер і Д. Юм. (див.: [1, с. 68]). Спробою окреслити поняття були праці Е. Еріксона, послідовника З. Фрейда, який працював у сфері психології розвитку та психоаналізу. Дослідники вважають, що термін почав застосовувати З. Фрейд, проте не концептуально, а термінологічно. «Вперше, на думку багатьох науковців, поняття “ідентичність” було ґрунтовно представлено і описано в роботі американського психолога Е. Еріксона

“Дитинство і суспільство” (1950), який продовжив психоаналітичну традицію З. Фрейда і називав його та В. Джеймса натхненниками своєї теорії» [2, с. 7]. Концепція Еріксона дала поштовх концептуальному оформленню поняття в соціальних науках і різних методологічних напрямках, плюралізм яких відображав постмодерну ситуацію [2]. Сучасний етап дослідження, представлений низкою філософських спрямувань, триває і донині.

Прототип ідентичності як людської особи, її автономія, з одного боку, розглядалася як вроджена даність, а з іншого, — як результат соціального оточення, культурного середовища й життєвого досвіду. Як правило, класичний підхід трактував ідентичність як «соціальний атом», або інтроспективно — ототожнював з її з внутрішнім станом, реальністю самоусвідомлюючого «Я». Також у філософській історії, починаючи з метафор Платона та Декарта, була здійснена спроба охопити структурну цілісність, єдність психофізичної організації, ментальної системи суб'єкта, її різних аспектів. Однак, найбільш відомими версіями, закріпленими у філософській культурі, виявилися картезіанський принцип *cogito* та фрейдівська «динамічна» модель психічного як вітальної енергії, відповідно до якої ідентичність і причини її деформації показані крізь призму специфіки структурних компонентів психіки. Із часом видима досконалість картезіанської формули, що проявляла людську сутність як «існування у мисленні», була зруйнована шляхом раціональної критики, спрямованої проти т. зв. «міфу Декарта». Як доводив Г. Райл, догма Самості, «привида у машині», є хибною не лише в деталях, а й загалом як «категорійна помилка». Теорія демонструє факти ментального життя такими, ніби вони належать одному логічному типу чи категорії, на відміну від дійсності [3]. Сучасний підхід, зокрема, гуманістична, психоаналітична, аналітична традиції демонструють різноплановий аналіз ідентичності як багатомірного феномена, висвітлюючи роль етичного фундаменту, соціального оточення, лінгвістичних чинників тощо. Одним із загальних недоліків розуміння складного процесу збереження єдності й цілісності особистості є недооцінка екзистенціального й інтерсуб'єктивного горизонтів існування, пластичності психіки, її внутрішніх механізмів-реакцій — «наративного центру» у зв'язку із середовищем. Зазначимо, що незважаючи на критику картезіанства, конструкт т. зв. «самості» укорінився у філософській культурі як феномен, що конститує значення, утримує інтроспехічні процеси та реакції на світ, стверджує своє місце в його системі. Актуальність проблеми зумовлена недостатністю дослідження феномену «Я» як «онтологічного» осередку свідомості,

з одного боку, а з іншого, — як компонента психічної структури, яка трансформується в позитивному чи негативному еґо-полюсі. Також проблема може бути цікавою у її зв'язку з терапевтичними й етичними аспектами. Поміркуємо про «реальність» Я: якою є його організація, зокрема псевдоідентичність у структурі ідентичності. Саме це питання з'ясовує британський письменник і філософ Дж. Фаулз здебільшого в риторичній формі. Спробуємо доповнити міркування письменника.

Візьмемо до уваги класичну структурну модель ідентичності та проаналізуємо її нові компоненти. У фокусі нашого дослідження — філософська спадщина Дж. Фаулза — відомого британського письменника й маловідомого як оригінального мислителя, який прийшов до філософування через «бажання плекати індивідуальність» (Дж. Фаулз). «Арістос» (1964) — збірник філософських роздумів, що відповідає кращим зразкам філософської есеїстики та вибудований у формі філософської манери А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, К. Поппера чи, наприклад, Ж.-П. Сартра. Отже, Дж. Фаулз тяжіє до екзистенційного аналізу, розглядає екзистенціалізм як єдино виправданий філософський проєкт у його практичному сенсі — збереження цінності особистості. Загальне враження від твору вибудовується на фоні громадянської позиції філософа, який виступає як противник нерівності у всіх її вимірах. «Саме нерівність, а не Лі Харві Освальд, убила президента Кеннеді», — заявляє філософ [4, с. 120]. Отже, ідеологічне завдання сучасності — обмеження нерівності як «вірусу, що поширюється світом», формування в людини почуття власної цінності, що його неспроможна забезпечити жодна з відомих соціальних моделей чи світоглядних систем, за виключенням екзистенціальної філософії, яка зберігає онтологічний статус гуманізму — свободу особистості. Назва твору запозичена з філософії Геракліта, у якого «арістой» — хороші одиниці суспільства. Арістос — найкраща в цій ситуації людина, яка має незалежність суджень і прагне набути істинної мудрості [5]. Загалом зміст твору торкається багатьох філософських питань, серед яких проблема ідентичності, її природи та структури, псевдоідентичності як екзистенційного відчуження, наслідку хибного сенсу, зрештою — «втечі від свободи». Професійна критика майже не торкнулася аналізу поданих у творі глибоких, іноді скандальних і суперечливих ідей, однак від цього твір тільки виграв, зберігши за собою авторський намір показати, «як бачив світ один молодий англієць у 50-ті роки», і саме у такій проєкції «зберегти свободу індивідуальності». Отже, наша мета — прочитання проблеми в горизонті філософської есеїстики британського мислителя.

Проблема дефініції. Загальновідомо, що категорія ідентичності є багатогранною, приховує різні значення та смислові відтінки. Ідентичність інтерпретується як психофізична модель людини — єдність і спадкоємність фізіологічних і психічних процесів, структурна організація психічного апарату, особистісні виміри, відчуття приналежності до певної спільноти, уподібнення чи, наприклад, суб'єктивна якість досвіду, виокремлення чи конструювання власної унікальності тощо. Однак, які б смисли, означення не були дібрані для поняття, здебільшого концепт его-ідентичності трактується як її категоріальна основа. Традиційною проблемою дослідницьких дискусій є проблема означення ідентичності, оскільки філософські погляди на феномен досить неоднорідні в різних галузях гуманітарного знання. У соціальних науках під ідентичністю розуміють складне когнітивне утворення, пов'язане з усвідомленням себе в межах групи, соціальної ролі, переживанням власної унікальності тощо. «Ідея визначальності соціального виміру ідентичності була розвинута у працях Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, Ч. Кулі, Дж. Міда. Термін “ідентичність” ці автори (так само як їхні попередники) не використовували. Натомість для позначення індивідуальної тотожності вони звернулись до поняття самості (Self), яке акцентувало на характеристиках одиничного буття особистості, що забезпечують його самототожність», — зауважує Л. Я. Угрин [2, с. 5].

Проблема ідентичності є предметом активних спостережень в аналітичній філософії, здебільшого — це британо-американська традиція, про що пише О. Оліфер [1]. У центрі уваги аналітичного спрямування — проблема тотожності ідентичності в часі, механізми її збереження. Розгляд проблеми представлений у працях К. Корсгаарда, Д. Льюїса, Е. Олсона, Д. Парфіта, К. Ровейна, М. Шехтмана та ін. О. Оліфер аналізує провідні напрями: онтологічний напрям — ідентичність інтерпретується як тотожність сутнісних рис у часі, забезпечена єдністю і тяглістю свідомості, — репрезентований ідеями Д. Вільямса, Д. Вігінса, С. Шумейкера, Р. Нозіка; нормативний напрям, засвідчений працями К. Корсгаарда, К. Ровейна, які розуміють ідентичність як цілісність «я» протягом життя, враховують соціальні виміри, етичні критерії конституювання особистості. Наративний підхід, що виходить з наративної оцінки ідентичності як темпоральної смислової реконструкції суб'єкта, — ідея, яку поділяють А. Макінтайр, М. Шехтман, Е. Рудд [1, с. 68-69]. Категорія ідентичності в сучасній англо-американській філософії постає як цілісність і неподільність особистості.

Феномен ідентичності розглядають також як багаторівневу стру-

ктуру. Наприклад, П. Берк подає ідентичність як складно організовану структуру, яка має кілька рівнів, включаючи самооцінку та самоверифікацію [6]. На наш погляд, структурний та екзистенційний аспекти суттєво доповнюють проблему. Класичним прикладом структурного підходу є психоаналітична теорія і її проєкції, які розглядають психіку (ідентичність) як структурно-організований конструкт, звертають увагу на комплекси як досить стійкі утворення психіки (З. Фрейд, К. Юнг, А. Фрейд, Е. Фромм, Е. Берн, Е. Еріксон та ін.). Як вважає Е. Еріксон, ідентичність індивіда засновується на «двох одночасних спостереженнях — на відчутті тотожності самому собі та неперервності свого існування в часі та просторі, а також на усвідомленні того факту, що твої тотожність і неперервність визнаються іншими» [2, с. 7].

Згідно з Фрейдом, ідентичність є результатом впливу функціонування несвідомої компоненти, інстинктивної потреби — «Воно». На противагу хаотичному «Воно», «Я» тяжіє до впорядкованості, розумного балансу психічної енергії. Водночас «Я» інтерпретується як свідомо частина «Воно», змінена під впливом зовнішнього світу. В межах «Я» відбувається диференціація, що призводить до формування «ідеального я» — «Над-я», завдяки механізму ідентифікації з батьком. «Над-я» — інстанція спостерігача, авторитета, функція морального контролю за аналогією з категоричним імперативом І. Канта. З боку зовнішнього світу, «Воно» і «Над-Я» здійснюють тиск, унаслідок чого «Я» постає як «нещасний суб'єкт», що перебуває у тривожному страждаючому стані. Отже, З. Фрейд трактував поняття «Я» функціонально: як його базова функція мислиться функція захисту, її різні форми, прояви. З іншого боку, «Я» може бути зосередженням тривоги та страху внаслідок зовнішніх викликів, тиску несвідомого та страху совісті, втіленої у «Над-Я». Відома метафора «нещасного Я» демонструє складність інтеграції зовнішнього світу, «Ід» і «Над-Я». Звичні уявлення про могутність «Я» були зруйновані тезою Фрейда, який, розглядаючи конструкт «інфантильного Я» та підкреслюючи слабкість его, не вважав його «господарем у власному будинку». Диференціація психіки, застосована Фрейдом, продемонструвала динамічну й амбівалентну природу людини, супроводжувану внутрішніми конфліктами. З. Фрейд звертає увагу на «пластичність лібідо», його фіксацію на об'єкті та сублимацію як вирішенні психічного конфлікту. Психічний конфлікт як невроз формується внаслідок зіткнення несвідомих бажань і реальності. Частина особистості наполягає на бажаннях, інша — чинить опір та заперечує їх. У такий спосіб наше душевне життя, його тривалість постійно супроводжується конфліктами, які

ми повинні вирішувати, — констатує філософ, упевнений, що, «визнавши існування неусвідомлюваних психічних процесів, ми відкриваємо цілком новий напрямок у житті суспільства й розвитку науки» [7, с. 16]. Водночас здатність до продуктивного вирішення внутрішніх конфліктів є неоднаковою. Отже, можна міркувати про інфантильне — слабе та сильне «его» здатне до подолання внутрішніх конфліктів, тобто є морально зрілим. З. Фрейд розглядає его своєрідним стрижнем, навколо якого формується особистість (її ідентичність); «Я» забезпечує безперервність і послідовність поведінки індивіда на основі його досвіду, який значною мірою формують біологічні та психологічні чинники, — зазначає Л. Я. Угрин [2, с. 7].

«Там, де було “Воно”, повинно постати “Я”» — психоаналітична максима, яка скеровує зусилля аналітика в русло конституювання здорової ідентичності, не ослабленої внутрішніми конфліктами. І метод «зцілення», який практикував З. Фрейд, починався з розширення знань пацієнта про самого себе, що знову повертає нас до сократівської максими самопізнання. Як первинну основу психіки Фрейд убачав інстинкт самозбереження та сексуальний потяг. «Стадний» інстинкт, властивий людині, виникає вже як вторинний з почуття ворожості до іншого, трансформуючись у позитивний зв'язок з іншими, ідентифікацію з ними. Колективна ідентичність — захисний механізм, який «стирає» свідому особистість. Колективізм, почуття спільності, інші соціальні почуття, на думку філософа, є видозміненою заздрістю до іншого. Саме на цій основі виникає імператив соціальної рівності та почуття обов'язку, так само як совість, моральність є результатом усвідомленої провини. Загальновідомо, що слабким місцем теорії Фрейда є деперсоналізація, логічна непрозорість і складність тексту, химерність доказів і парадоксальність висновків.

Проявом сформованої ідентичності є відповідальність, усвідомлення наслідків вчинку, на відміну від раціоналізованого «комфортного» рішення, продиктованого силою інстинкту. Отже, ідентичність інтерпретується як сліпий алгоритм повторюваних реакцій, виключених із множини життєвих і соціальних контекстів, способів реагування та самоздійснення. Антропологічні атрибути: свобода волі, відповідальність як свідомі компоненти, — тенденційно вилучені з психоаналітичної теорії, суттєво видозмінені або спотворені. На противагу психоаналітичній традиції, екзистенціальна філософія сформувала інший погляд, виходячи з ідеї свідомого суб'єкта, усвідомлення ним власних сенсів. Одним із принципів нової парадигми — свідомість та унікальність людини, визначена свободою як її мірою. На цій основі

утворилася нова форма терапії — екзистенціальна психотерапія з сократівською методологією і відомими представниками (Л. Бінсвангер, Е. Фром, І. Ялом, В. Франкл та ін.). Серед критиків «одномірного суб'єкта» психоаналізу також Дж. Фаулз.

Категорія немо у структурі ідентичності. «Так само як деспотичний Цезар з вигодою для себе вчинив з Галлією, Фрейд розділив людську душу на три частини або види активності: *супер-его*, яке намагається контролювати і пригнічувати інші дві частини, *его* — сферу діяльності свідомих бажань та Ід — темний хаос підсвідомих сил. Згідно з Фрейдом, головна енергія, яка вимагає взаємодії та пояснює функції названих трьох частин душі — це *лібідо*, сексуальне бажання, яке б'є джерелом чи вибухає з підсвідомого; його використовує *его* й більш-менш впорядковує *супер-его*. Більшість психологів тепер визнає: попри те, що сексуальне бажання є важливим складником первинної енергії, яка орієнтує і живить нашу поведінку, воно не єдине. Інший дуже примітивний стимул — потреба безпеки» [4, с. 146]. Однак людська природа має четвертий елемент — *немо*, — уважає Дж. Фаулз. «Під ним я розумію не тільки “ніхто”, а також стан його буття — “ніхтовість”. Одне слово, так само, як фізики тепер постулюють існування антиматерії, ми мусимо припустити, що у людській душі існує *анти-его* — *немо*», — пише він [4, с. 146]. Як правило, психологи не звертали на це уваги, на відміну від впевнених констатацій наявності примітивних стимулів — природних потягів і безпеки (виживання). Якщо природні стимули притаманні живим системам, то *немо* — специфічно людський феномен, негативне культурне надбання, що збереглося як наслідок людської здатності порівнювати й вибудовувати гіпотези. *Немо* здобуває над нами владу як внутрішня порожнеча, метафізичне відчуття того, якими ми себе уявляємо та ким ми могли би стати, проте не стали з огляду на обставини. «*Немо* — це відчуття людиною її власної нікчемності й недовговічності, її відносності, її зіставленості, того, що вона фактично є нічим», — пише мислитель [4, с. 147]. Деструктивність *немо* підсилюється у співвідношенні з нашим відчуттям і знанням загальної й особистої нерівності [9]. Ніхто не хоче бути ніким. Усі наші дії частково спрямовані на те, щоб заповнювати чи маскувати внутрішню порожнечу, яку ми відчуваємо [10]. Усім нам подобається, коли нас люблять або ненавидять; це ознака того, що нас пам'ятатимуть, що ми не “не існували”. З цієї причини багато хто, неспроможний викликати любов, викликав ненависть. Її теж пам'ятають» [4, с. 147].

Вплив *немо* Дж. Фаулз співвідносить із рівнем культурного й ін-

телектуального розвитку: *немо* найсильніше в найбільш розвинених і найкраще освічених, найслабше у примітивних. Одним із факторів, що підсилює деструктивність *немо* є інтелектуалізація та зростання населення: люди хочуть стати відомими. Коли стає дедалі важче або неможливо перемагати *немо*, приваблюючи увагу зовнішнього світу, людина все частіше повертається до маленького світу особистості, у якому вона існує. Але і тут *немо* проявляє себе як «поширена одержимість споживацтвом, прагненням бути не гіршим за інших, доведенням нашої переваги, хоч би якою абсурдною і скромною вона була, у гольф-клубі, у знанні італійської кухні, у вирощуванні троянд» [4, с. 150]. Дж. Фаулз упевнений, що «*немо* є еволюційною силою, необхідною так само, як і *его*». «Але замість того, щоб використати *немо* так, як би використали будь-яку іншу силу, ми самі дозволяємо, щоб воно тероризувало нас подібно до того, як первісну людину тероризувала блискавка», — пише Фаулз [4, с. 154].

У розділі «Контрполуси Я» Фаулз вдається до феноменологічної інтерпретації. Полус «Я» — сума відбитих подразнень-контрполусів. «Я створений таким чином, щоб постійно усвідомлювати речі як інше. У певному розумінні для мене всі вони контрполуси», — пише Дж. Фаулз [8, с. 213]. «Контрполус діаметрально протилежний до “я існую”, — “мене не існує”, — пише Фаулз, — «Хоч як це парадоксально, але він не найбільш ворожий, оскільки моя смерть принаймні сигналізує про моє існування» [8, с. 215]. Зовнішні контрполуси речей поглинають «Я», зменшують його, викликають відчуття *немо*.

Філософські алюзії. У значній мірі тема *немо*, розкрита письменною у «негативний» спосіб, пов'язана з проблемою свободи, її місця в *его*-структурі, а також із феноменом псевдоідентичності як одного з багатьох проявів «втечі від свободи», описаної Е. Фромом. Думки Дж. Фаулза перегукуються з низкою концептуальних прототипів, які описують близькі чи навіть тотожні явища. Перш за все згадується «мислячий очерет» Б. Паскаля. Схожі мотиви звучать у філософії К.-Г. Юнга, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра А. Адлера, Е. Фрома. «Є два способи здобути перемогу над *немо*: я можу пристосуватись і я можу конфліктувати», — пише Дж. Фаулз [4, с. 148]. У першому випадку є вигідним конформізм або демонстративні атрибути соціального успіху, у другому — «конфліктному»: «Я вибудовую ретельно продуману унікальну persona, я кидаю виклик масі. Я — людина богеми, денді, аутсайдер, хіпі» [4, с. 148]. Розглянемо феномен на двох рівнях: як психологічне явище та як компонент *его*-структури.

Опір *немо* продукує демонстративні аспекти особистості — нар-

цисичне его. Нарцисизм — девіантна самозакоханість. Фрейд використовує це поняття з метою позначення енергії лібідо, спрямованої на власне «Я», на відміну від егоїзму як особливості вдачі. Філософ виокремлює нормальний — первинний дитячий нарцисизм і вторинний — патологічний нарцисизм дорослого, а також зворотній «негативний нарцисизм», з характерними для нього деструктивними проявами. З. Фрейд і К. Абрахам висловлюють припущення, що саме такий спосіб фіксації лібідо є джерелом «нарцисичних неврозів», проявлених в основі важких психічних порушень. Як відомо, нове розуміння нарцисизму постулює Е. Фром, який виокремлює доброякісну та злроякісну нарцисичні форми. Нарцисичні розлади досліджують сучасні психоаналітики: Х. Кохут, О. Кернберг та ін. Отже, випадок втечі від *нємо* — грандіозність Persona — нарцисизм, демонстративність, що є проявом слабкого, інфантильного «Я».

Фром описує схоже явище як «втечу від свободи» — інстинкт самозбереження, форму адаптації психіки на прикладах садо-мазохістського симбіозу, конформізму. Філософ зауважує, що не існує фіксованої людської природи, однак ми не можемо розглядати її як безкінечно пластичний феномен. Водночас константою існування є свобода, але базовою потребою є інстинкт самозбереження. Механізми та логіка «втечі від свободи» розглядаються філософом як «закритість» — неусвідомлена відмова від свободи на користь ілюзії самозбереження за аналогією до «втечі у хворобу». Е. Фром вважає доцільним розрізнення «статичної» та «динамічної» адаптації — у першому випадку адаптація не торкається сутнісних засад організації особистості, у другому — пристосування до неминучої ситуації призводить до трансформації особистості внаслідок пригнічення її природи. Неврози, патологічні характери є наслідком реакцій на життєві умови [9]. Загальний висновок є таким, про що пишуть Л. А. Сподін, Ю. Д. Генсіцький: «Порушення фізичних зв'язків зі світом призводить до екзистенціальних потреб у психічних зв'язках, які можна задовольнити або творчістю, прагненням до справедливості, незалежності, правди, або нарцисизмом, ненавистю, садомазохізмом, деструктивністю. Однак найсильніше ефект об'єктивації проявився у відношенні індивіда до самого себе: особистість стала товаром, який купується і продається за законами ринку» [10, с. 132].

Близькими є ідеї Ж.-П. Сартра, висловлені у праці «Буття і ніщо. Досвід феноменологічної онтології», написаної під впливом «Буття і часу» М. Хайдеггера. Загалом екзистенційна філософія підняла проблему ілюзорності сприйняття «Я» крізь призму соціального кон-

тексту — соціальної ролі. Оригінальність ідеї полягала в розумінні гри як проєкції самості, що затьмарює «справжність». Отже, життя розглядається як гра, вибір між «бути і видаватися». Особистісне Я окреслюється екзистенцією та рольовим статусом, а також ніщо — «тривожною» невизначеністю, що передбачає спектр, «гру можливостей» через включеність у буттєвий масив, певний контекст очікувань, можливостей. «Це тривога гравця, який добровільно і щиро вирішив більше не грати й котрий, коли він наближається до “зеленого сукна”, раптом бачить, що всі його рішення тануть» [11, с. 165]. Отже, людина зберігає баланс між екзистенцією, соціальною роллю та ніщо. Водночас тривога трактується як тривога перед свободою (С. К'еркегор), «схоплення ніщо» (М. Хайдеггер). «Ці два описи тривоги нам не здаються суперечливими: навпаки, вони містять у собі один одного», — пише Сартр [11, с. 161]. Якщо страх — неусвідомлене, інстинктивне почуття — «несвідоме осягнення трансцендентного», то тривога — свідоме осягання себе. Свободу, яка розкривається нам у тривозі, можна схарактеризувати через існування ніщо (rien), — пише Ж.-П. Сартр [11, с. 167]. Свобода трактується як передумова збереження цілісності «Я»: неусвідомлене передчуття руйнування екзистенційного коріння — стійкого життєвого ґрунту, яке водночас є відтворенням Я «тією мірою, якою я безперервно відтворюю свою ідентичність із самим собою крізь плин часу, але воно більше не є моїм Я, позаяк є для моєї свідомості. Я його уникаю, воно відсутнє в тій місії, яку я йому надав» [11, с. 166]. Можна порівняти «позитивний» сенс трансценденталізму Сартра як передумови цілісної ідентичності з негативною інтерпретацією категорії *нemo* Дж. Фаулза як причини формування псевдоідентичності.

Підсумок. Дж. Фаулз окреслив проблему, яка, незважаючи на її художню форму, є непростою. Як зазначає А. Абдула, у класичних субстанціалістських концепціях особистості провідна роль відводилася розуму, «домінували увявлення про людину як соціальний атом — вільну самодостатню істоту, своєрідну соціальну субстанцію» [12, с. 9]. Людина розглядалася як «чисте» або мисляче «Я», «соціальний атом», незалежний від трансцендентного чи біологічного. На відміну від класичної традиції з її тяжінням до спрощеного одномірного розуміння людини, психоаналітичне розуміння фіксує амбівалентну природу людського «Я», укорінену в сфері несвідомого; екзистенціальний підхід обґрунтовує концепт свободи як вихідну умову тотожності еґо-структури, її проєкцій (екзистенції, ідентичності та свободи як фундаментального виміру), підводячи до питання реальності «Я».

Положення З. Фрейда критикують щодо «об'єктивування і деперсоналізації» суб'єктивних переживань у термінах Ego, Super-Ego і Id. Проте ці слова Фрейд не використовував, уважаючи за краще говорити «das Ich» і «selbst», що дослівно перекладається як Я, «Uber-Ich» — Над-Я (Я, що знаходиться зверху) і «das Es» — «Воно» (цей вислів було запозичено у Г. Гроддека, засновника психосоматичної медицини, — пише А. В. Вертель [13, с. 129-130]. У німецькій мові термін «das Ich» має два значення: 1) «сприймаюче Я»; 2) «гіпотетична психічна структура». У топографічній моделі психіки З. Фрейда термін «das Ich» стосувався всієї людини загалом у сенсі переживання суб'єктивного почуття власного Я. Після введення структурної моделі Фрейд відмовився від первинного значення та став трактувати «das Ich» як гіпотетичну структуру, що забезпечує функцію захисту. Термін З. Фрейда «das Ich» був перекладений Дж. Стречі — англійським психоаналітиком. У перекладі Дж. Стречі перше значення фрейдівського терміну «das Ich» було втрачене, що призвело до уявлення про Ego як гіпотетичну психічну структуру [13, с. 129-130]. Показовий приклад антиномічності ego, з яким зіткнувся філософ. Отже, можна говорити про незавершеність структури внаслідок редукції трансцендентальних засад і «факту» множинності ego-проєкцій.

Дж. Фаулз вирішує проблему «перемоги над *немо*» у формі конформізму та конфлікту — демонстративного виклику масі — ілюзії, що *немо* переможене. Соціальний конформізм мінімізує всі можливі ризики та загрози моєму «Я» і скасовує відповідальність: невдахами виявляються всі разом, у випадку ж успіху — усі причетні до нього. Культ осіб, «зірок», фотографій, речей та інших способів доведення нашої переваги — «наївний» спосіб «придушення *немо*». Так виникає манія авантюри, скандалів, епатажу, «культурного шоку», притаманного духу сучасної доби. За ними приховуються самотність і страх, замасковані відчуття зверхності чи безсилля. Е. Фром пише: «Позбутися власної особистості, втратити себе, іншими словами, позбутися тягаря свободи» [9, с. 300]. Проблема «Я» залишається відкритою: з одного боку — свобода, з іншого — інстинкт самозбереження — множина раціоналізованих форм і проявів; «сприймаюче Я», чи складна самоорганізуюча структура, що забезпечує комплекс реакцій у формі захисту. Отже, людина — напружена динаміка її внутрішнього буття, конфлікт між *немо* та «Я», що в негативному випадку вирішується як захист від екзистенційної порожнечі внаслідок «втрати Ego», його сенсу та конституювання замітника.

Література

1. Оліфер О. Проблема взаємозв'язку мови та ідентичності особистості. *Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2018. Вип. 20. С. 67-72.
2. Угрин Л. Я. Концептуалізація поняття «ідентичність» у дослідницьких стратегіях соціальних наук некласичного періоду. *S.P.A.C.E.* 2017. № 2. С. 4-10. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/7343>
3. Ryle G. The concept of mind: 60 anniversary edition. London, New York: Routledge, 2009. P. 1-12.
4. Фаулз Дж. Арістос. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1993. № 1. С. 117-160.
5. Мельник В., Мотренко Т. Фаулз: портрет в ідеях. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1993. № 1. С. 113-117.
6. Burke P. J, Stetes J. E. Identity theory. Oxford University Press, 2009. 256 p.
7. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Київ: Основи, 1998. 672 с.
8. Фаулз Дж. Арістос. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1993. № 7-8. С. 201-243.
9. Фром Е. Бегство от свободы. Догмат о Христе. Москва: Олимп, 1998. С. 176-397.
10. Сподін Л. А. Генсіцький Ю. Д. Діалектика свободи у філософії Е. Фрома. *Вісник Дніпропетровського університету*. Дніпропетровськ, 2012. № 9/2. С. 128-132.
11. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо. Нарис феноменологічної онтології. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. Київ: Ваклер, 1996. С. 113-182.
12. Абдула А. І. Соціальний атомізм та суспільний договір. *Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2018. Вип. 17. С. 9-14.

13. Вертель А. В. Погляд на особистість у структурному психоаналізі. Особистість у розвитку — психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. С. 128-143.

References

1. Olifer O. Problema vzaiemozviazku movy ta identychnosti osobystosti. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. Filosofsko-politologichni studii*. Lviv, 2018. Vyp. 20. S. 67-72.
2. Uhryn L. Ya. Kontseptualizatsiia poniattia «identychnist» u doslidnytskykh stratehiiakh sotsialnykh nauk neklasychnoho periodu. *S.P.A.C.E.* 2017. № 2. S. 4-10. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/7343>
3. Ryle G. The concept of mind: 60 anniversary edition. London, New York: Routledge, 2009. P. 1-12.
4. Faulz Dzh. Aristos. *Filosofska i sotsiologichna dumka*. Kyiv, 1993. № 1. S. 117-160.
5. Melnyk V. Motrenko T. Faulz: portret v ideiakh. *Filosofska i sotsiologichna dumka*. Kyiv, 1993. № 1. S. 113-117.
6. Burke P. J, Stetes J. E. Identity theory. Oxford University Press, 2009. 256 p.
7. Freid Z. Vstup do psykhoanalizu. Kyiv: Osnovy. 1998. 672 s.
8. Faulz Dzh. Aristos. *Filosofska i sotsiologichna dumka*. Kyiv, 1993. № 7-8. S. 201-243.
9. From E. Behstvo ot svobody. Dohmat o Khriste. Moskva: Olimp, 1998. S. 176-397.
10. Spodin L. A. Hensitskyi Yu. D. Dialektyka svobody u filosofii E. Froma. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. Dnipropetrovsk, 2012. № 9/2. S. 128-132.

11. Sartr Zh.-P. Buttia i Nishcho. Narys fenomenolohichnoi ontolohii. Suchasna zarubizhna filosofia. Techii i napriamy. Khrestomatiia. Kyiv: Vakler, 1996. S. 113-182.
12. Abdula A. I. Sotsialnyi atomizm ta suspilnyi dohovir. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. Filosofsko-politolohichni studii*. Lviv, 2018. Vyp. 17. S. 9-14.
13. Vertel A. V. Pohliad na osobystist u strukturnomu psykhoanalizi. Osobystist u rozvytku — psykholohichna teoriia i praktyka: monohrafiia / za red. S. D. Maksymenka, V. L. Zlyvkova, S. B. Kuzikovi. Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A. S. Makarenka, 2015. С. 128-143.

Надійшла до редакції 23 вересня 2021 р.

Балута Галина Анатоліївна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Baluta Halyna

Department of Philosophy

Kyryvy Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kyryvy Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0002-4772-9240>

moment71164@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apd.v0i22.4530>